

**ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ВИБОРІВ У ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД
БОСНІЇ ТА ГЕРЦЕГОВИНИ****PECULIARITIES OF ORGANIZING ELECTIONS IN THE POST-WAR PERIOD
IN BOSNIA AND HERZEGOVINA**

Чиркін А.С., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри державного будівництва
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Балог В.Ю., студентка II курсу факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Гавриляк Е.І., студентка II курсу факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена комплексному аналізу специфіки організації виборчого процесу у післявоєнний період Боснії і Герцеговини. Досліджується вплив Дейтонських мирних угод на організацію виборів, зокрема на електоральну систему та політичну репрезентацію етнічних груп. Зосереджується увага на особливостях формування виборчих округів, етнократичних механізмах, що визначають етапи голосування, а також на проблемах демократичної легітимності в умовах післявоєнного конфлікту. Аналізується роль міжнародних спостерігачів у забезпеченні прозорості виборчого процесу та викликів, які пов'язані із здійсненням реформ виборчої системи.

Актуальність цієї теми зумовлена необхідністю глибокого аналізу виборчих процесів у післявоєнний період Боснії та Герцеговини, які стали безпрецедентним явищем на теренах Європи з часів Другої Світової війни. Повоєнні вибори організовані відповідно до положень Дейтонських угод, заклали основу для демократичного розвитку держави, однак продемонстрували значні виклики пов'язані з етнополітичною структурою країни, впливом міжнародної спільноти та проблемами забезпечення рівноправного виборчого процесу. Досвід Боснії та Герцеговини є особливо цінним для України, що також стикнеться з питаннями відновлення демократичних інститутів післявоєнний період. Вивчення цих питань допомагає не лише зрозуміти слабкі місця повоєнної виборчої системи БіГ, а й формувати можливі моделі відновлення виборчого процесу в державах, що переживають подібні виклики.

Мета статті. Дослідити особливості організації виборів у післявоєнний період Боснії та Герцеговини, проаналізувати їх правовий та політичний вплив на стабільність держав. Увага приділяється ролі Дейтонських угод у формуванні виборчої системи, впливу етнополітичного фактору на виборчі механізми, а також значення міжнародного посередництва у забезпеченні демократичного волевиявлення громадян. Окремо розглядається можливість адаптації досвіду Боснії та Герцеговини для України в контексті організації виборів у післявоєнний період.

Ключові слова: виборчий процес, післявоєнний період, повоєнні вибори, правові механізми, постконфліктне врегулювання, етнічні квоти.

The article is devoted to a comprehensive analysis of the specifics of the organization of the electoral process in the post-war period of Bosnia and Herzegovina. The influence of the Dayton Peace Accords on the organization of elections, in particular on the electoral system and political representation of ethnic groups, is investigated. Attention is focused on the peculiarities of the formation of constituencies, ethnocratic mechanisms that determine the stages of voting, as well as on the problems of democratic legitimacy in the post-war conflict. The role of international observers in ensuring transparency of the electoral process and challenges associated with the implementation of reforms of the electoral system is analyzed.

The relevance of this topic is due to the need for in-depth analysis of electoral processes in the post-war period of Bosnia and Herzegovina, which have become unprecedented in Europe since the Second World War. The post-war elections organized in accordance with the provisions of the Dayton Agreements laid the foundation for the democratic development of the state, but showed significant challenges associated with the ethno-political structure of the country, the influence of the international community and the problems of ensuring an equal electoral process. The experience of Bosnia and Herzegovina is especially valuable for Ukraine, which will also face the issues of restoring democratic institutions in the post-war period. The study of these issues helps not only to understand the weaknesses of the post-war electoral system of BiH, but also to form possible models for the resumption of the electoral process in states experiencing similar challenges.

Purpose of the article. Study the peculiarities of the organization of elections in the post-war period of Bosnia and Herzegovina, analyze their legal and political impact on the stability of states. Attention is paid to the role of the Dayton Agreements in the formation of the electoral system, the influence of the ethno-political factor on electoral mechanisms, as well as the importance of international mediation in ensuring the democratic will of citizens. Separately, the possibility of adapting the experience of Bosnia and Herzegovina for Ukraine in the context of organizing elections in the post-war period is considered.

Key words: electoral process, post-war period, post-war elections, legal mechanisms, post-conflict settlement, ethnic quotas.

Постановка проблеми. Проблематика статті зосереджується на аналізі особливостей організації виборчого процесу в Боснії і Герцеговині після завершення збройного конфлікту, з урахуванням правових механізмів, запроваджених Дейтонськими мирними угодами. Дослідження спрямоване на виявлення ключових чинників, що вплинули на формування виборчої системи, оцінку її відповідності демократичним стандартам та ефективності з огляду на забезпечення політичної стабільності. Окрему увагу приділено потенційному застосуванню отриманих висновків у контексті України, яка у перспективі потребуватиме розробки власної моделі виборчого процесу в умовах післявоєнного відновлення.

У цьому контексті актуалізується потреба у вивченні зарубіжного досвіду формування виборчих інституцій

у перехідний період, з метою критичної оцінки їхньої ефективності, внутрішньої логіки та адаптивності до умов постконфліктного суспільства.

Виклад основного матеріалу. Збройний конфлікт і Дейтонські угоди визначили політичний і правовий контекст, який вплинув на подальший розвиток ситуації у регіоні, вибори стали важливим етапом у встановленні мирного порядку та відновленні стабільності у Боснії і Герцеговині. Зазначені угоди, маючи статус міжнародного договору комплексного характеру, закріпили нову конституційну модель державного устрою Боснії і Герцеговини, основою якої став принцип етнополітичного балансу. Угода передбачила створення двох автономних суб'єктів – Федерації Боснії і Герцеговини та Республіки

Сербської – із закріпленням складного механізму розподілу повноважень між центральними органами та складовими частинами держави [1].

Зазначене конституційне переформатування, закріплене у Дейтонських угодах, не лише визначило територіально-політичну архітектуру Боснії і Герцеговини, а й безпосередньо вплинуло на формування виборчої системи держави. Якщо розглядати модель виборчої системи Боснії і Герцеговини, вона є основою становлення політичної структури країни та має безпосередній вплив на розвиток демократії в суспільстві. Виборча система Боснії і Герцеговини є однією з найскладніших у світі, що зумовлено етнічною структурою населення та наслідками мирної угоди 1995 року, яка завершила війну в країні. Ця система покликана забезпечити представництво трьох «конститутивних народів»: босняків (мусульман), сербів та хорватів [2].

Модель виборчої системи Боснії і Герцеговини є основою становлення політичної структури країни та має безпосередній вплив на розвиток демократії в суспільстві. Досліджуючи динаміку виборчої системи, можна стверджувати, що вона пройшла декілька етапів розвитку. Перший етап з 1996–1998 роки характеризується спробами зміцнення інститутів способом неінституційного регулювання. Щодо другого електорального циклу (1998–2002р.), то він поставив початок розробці нового виборчого законодавства, так як на той період часу головною проблематикою для країни було створення системи агрегації та представництва інтересів, яка б не будувалася на національному розподілі [3].

Варто зазначити, що демократична легітимність виборів БіГ післявоєнного конфлікту викликала значні суперечки як у середині країни так і серед міжнародної спільноти. Проблема полягала в тому, що хоча формально вибори були оголошені відповідно до міжнародних домовленостей. Умови для їх проведення не відповідали стандартам демократичного волевиявлення. Відсутність свободи слова та пересування неможливість для значної частини біженців повернутися додому, а також загальна політична поляризація суспільства ставили під сумнів справжню конкурентність виборчого процесу.

Явка на загальних виборах 14 вересня 1996 року в Боснії і Герцеговині склала близько 79% зареєстрованих виборців. Було зареєстровано приблизно 2,9 мільйона виборців, з них понад 500 000 – біженці та внутрішньо переміщені особи, які мали змогу голосувати за місцем своєї довоєнної реєстрації відповідно до концепції «home voting» [4].

ОБСЄ відігравали ключову роль у виборчому процесі БіГ після закінчення війни. Аналізуючи діяльність ОБСЄ ми дійшли висновку, що її вплив полягав у становленні виборчих правил організації виборів і нагляді за їх проведенням. ОБСЄ активно експериментувало з виборчими моделями намагаючись сприяти міжетнічному співіснуванню. Спочатку посилюючись на Дейтонські угоди використовувалися консолідаційні методи, але згодом впроваджували елементи інтеграційного підходу щоб заохотити голосування за межетнічні партії. «Правила і положення» Тимчасової виборчої комісії, схвалені 16 липня 1996 року, встановили на виборах в законодавчі органи влади пропорційне представництво з простою квотною системою [5]. Призначені ОБСЄ на вересень 1996 р. загальні вибори пройшли у контексті домінування військових еліт і націоналістичних партій, які отримали підтримку значної частини виборців. Це у свою чергу незадовільно міжнародних спостерігачів і організацій, які були залучені в процес стабілізації країни. Оскільки, результати виборів не відповідали очікуванням міжнародної спільноти щодо демократизації БіГ після 1997 р. почався пошук способів реформування виборчої системи. Постійний виборчий закон Боснії і Герцеговини був ухвалений лише в 2001 р.

До цього моменту Тимчасова виборча комісія під контролем ОБСЄ випробувала на окремих виборах цілий ряд інструментів електорального дизайну, направлених на формування мультіетнічної структури управління на всіх рівнях.

Виборчі комісії діяли на центральному, регіональному та місцевому рівнях, координуючи свої дії з міжнародними органами, які мали наглядові та консультативні повноваження. Центральна виборча комісія формувалася за участі міжнародних експертів і була підпорядкована ОБСЄ, що мало гарантувати неупередженість і дотримання демократичних стандартів.

Їхні функції охоплювали підготовку нормативної бази, реєстрацію кандидатів і партій, організацію голосування, підрахунок голосів та оголошення результатів. Тимчасова виборча комісія, створена під егідою ОБСЄ, відповідала за загальну координацію процесу, дотримання положень Дейтонських угод, а також забезпечення прозорості та легітимності виборів. На місцевому рівні комісії контролювали технічні аспекти виборів, навчання персоналу та вирішення виборчих спорів [6].

Особливість ситуації 1996 року полягала в тому, що виборчі комісії працювали в умовах глибокої етнополітичної поляризації суспільства, недовіри між колишніми сторонами конфлікту та втручання з боку міжнародної адміністрації. Попри значні виклики – від проблем з доступом до виборців у зонах переміщення до маніпуляцій з боку політичних акторів – виборчі комісії виконали свою функцію як інструмент реалізації демократичного процесу та легітимізації новостворених органів влади.

Аналізуючи процес еволюції виборчої системи Боснії і Герцеговини у період з 1996 по 2001 роки, варто зазначити, що цей часовий відрізок позначився суттєвими трансформаціями, спрямованими на стабілізацію політичного середовища та поступову демократизацію виборчого процесу. Основні нововведення включало запровадження обов'язкових передвиборчих програм. Така вимога була спрямована на формування більш усвідомленого виборчого процесу, у межах якого громадяни отримували змогу оцінювати не лише партійні гасла, а й конкретні політичні стратегії. Окрему увагу в цих програмах приділяли питанням повернення біженців, захисту прав національних меншин, економічних реформ і соціальних гарантій. Саме такий підхід давав змогу поступово відходити від риторики етнічного протистояння та сприяв переходу до змістовнішої політичної дискусії.

Не менш значущим кроком стало обмеження термінів мандатів для більшості виборних посад, за винятком членів Президії Боснії і Герцеговини, чия діяльність регулювалася конституційними нормами. Це обмеження мало на меті забезпечити оновлення політичної еліти та запобігти монополізації влади окремими партіями або групами.

Ще однією вагомою зміною стала реформа підрахунку голосів під час формування Палати народів Федерації Боснії і Герцеговини. Виборці отримали можливість підтримувати не лише кандидатів від своєї етнічної групи, а й представників інших політичних сил. Це рішення сприяло зменшенню етнічного розмежування виборчого процесу та стимулювало партії до формування більш інклюзивних передвиборчих списків.

Реформи виборчої системи також зачепили територіальний устрій виборчих округів, які були сформовані з урахуванням етнічного розмаїття. Важливим нововведенням стало впровадження механізму «компенсаційних мандатів», що дозволяв коригувати диспропорцію між кількістю отриманих голосів і розподілом мандатів у законодавчих органах. На виборах 2002 року виборча комісія застосувала цей механізм для розподілу мандатів між партіями, які не подолали тривідсотковий бар'єр, що дозволило посилити представництво політичних сил, орієнтованих не лише на етнічні, а й на соціально-економічні питання.

Частина цих реформ, зокрема гендерні квоти, формування багатоскладових виборчих округів, механізм «компенсаційних мандатів» і система преферентного голосування, згодом стали невід'ємними елементами виборчого законодавства країни. Сукупно вони сприяли не лише стабілізації політичного середовища, а й поступовому формуванню більш інклюзивної виборчої системи.

Разом із цим виникла об'єктивна потреба у вдосконаленні механізмів організації виборчого процесу, що зумовило переосмислення підходів до адміністрування виборів як ключового інструменту забезпечення їх прозорості, ефективності та довіри з боку громадян. Адміністрування виборів у Боснії і Герцеговині характеризується низкою системних проблем, які мають як юридичний, так і політичний характер.

Виборчий процес у цій державі детермінований положеннями Дейтонської мирної угоди 1995 року, що знайшла відображення у Конституції Боснії і Герцеговини (додаток 4 до Угоди), та Законом про вибори Боснії і Герцеговини 2001 року. Однак чинна виборча модель, будучи результатом етнополітичного компромісу, не забезпечує повноцінної реалізації загального виборчого права та ефективного і неупередженого адміністрування виборчого процесу.

Однією з основоположних проблем виборчого адміністрування є дискримінаційний характер виборчої системи, яка передбачає, що вищі державні посади (зокрема, члени Президії Боснії і Герцеговини) можуть обиратися лише особами, що належать до одного з трьох «конститутивних народів»: босняків, хорватів або сербів. Це призвело до порушення прав громадян, які не ідентифікують себе як представники цих трьох етнічних груп. Так, у рішенні Європейського суду з прав людини у справі *Sejdić and Finci v. Bosnia and Herzegovina* (2009) [7]. Суд встановив, що таке обмеження суперечить статті 14 у поєднанні зі статтею 3 Протоколу №1 до Європейської конвенції з прав людини. Подібні висновки також містяться у рішеннях *Zornić v. Bosnia and Herzegovina* (2014) [8] та *Pilav v. Bosnia and Herzegovina* (2016) [9]. Незважаючи на те, що рішення ЄСПЛ є обов'язковими до виконання відповідно до статті 46 Конвенції, парламент Боснії і Герцеговини досі не вніс необхідні зміни до виборчого законодавства.

Наступною ключовою проблемою є фрагментарність та політизація виборчої адміністрації. Центральна виборча комісія Боснії і Герцеговини формально є незалежним органом, однак її склад затверджується за процедурою, що допускає політичний вплив, а ухвалення рішень часто відбувається в умовах політичної конфронтації. Крім того, вибори проводяться не лише на загальнодержавному рівні, а й в ентитетах – Федерації Боснії і Герцеговини та Республіці Сербській – де існують окремі виборчі комісії, що ускладнює координацію та створює правову невідповідність у процедурних аспектах виборчого процесу.

Крім того, система адміністрування виборів зазнає критики з боку міжнародних організацій за низький рівень прозорості та недостатній контроль над реєстрацією виборців. Особливо проблематичним є голосування громадян, що проживають за кордоном. Через відсутність ефективного механізму ідентифікації та перевірки місця проживання зафіксовано численні випадки фальсифікацій, подвійного голосування, маніпулювання місцем реєстрації тощо. Такі порушення зазвичай залишаються без належного реагування з боку правоохоронних органів, що підриває довіру виборців до результатів волевиявлення.

Проблемною залишається і відсутність узгодженості виборчого законодавства з міжнародними стандартами. У своїх висновках Бюро демократичних інститутів і прав людини ОБСЄ та Венеційська комісія Ради Європи неодноразово закликали Боснію і Герцеговину забезпечити рівне виборче право, прозоре формування виборчих органів, ефективні механізми оскарження виборчих порушень та адекватну підготовку виборчих комісій [10]. Проте

рекомендації цих органів залишаються не реалізованими через відсутність політичної волі до реформ.

У результаті, адміністрування виборів у Боснії і Герцеговині страждає від системної правової невизначеності, структурного етнічного обмеження виборчих прав, політичної залежності виборчих органів, а також низької ефективності правозастосування. Невиконання рішень ЄСПЛ, нерегульованість голосування діаспори, відсутність комплексного підходу до законодавчої реформи є чинниками, які ставлять під сумнів демократичний характер виборів у цій державі.

Вибори, які відбулися під егідою ОБСЄ супроводжувалися низкою юридичних проблем та викликів, які ускладнили процес реалізації як принципів народного суверенітету, так і міжнародно-правових стандартів у сфері прав людини.

Насамперед, слід зазначити, що правове поле, в межах якого здійснювалася організація виборчого процесу, було зумовлене міжнародно-правовими актами, насамперед Дейтонською угодою 1995 року [11], яка мала статус міжнародного договору та визначала не лише територіальну цілісність Боснії і Герцеговини, а й її конституційний устрій. У зв'язку з цим особливістю правового статусу виборів 1996 року стало домінування норм міжнародного права та міжнародного адміністративного управління над нормами національного виборчого законодавства. Фактичне здійснення управління виборчим процесом міжнародними інституціями, насамперед ОБСЄ, викликало сумніви щодо повноцінного здійснення суверенітету Боснії і Герцеговини, що суперечило класичним засадам народодовладдя, закріпленим у Загальній декларації прав людини 1948 року [12] та Міжнародному пакті про громадянські і політичні права 1966 року [13].

Юридичною проблемою стало й те, що система державного управління, сформована відповідно до Конституції Боснії і Герцеговини, яка є додатком до Дейтонської угоди, засновувала етнічно-територіальний принцип організації влади. Згідно з нею, державу було поділено на два ентитети – Федерацію Боснія і Герцеговина та Республіку Сербську, кожна з яких зберігала власну систему органів влади. Це спричинило фрагментацію єдиного правового поля, унеможливило уніфіковане застосування виборчих норм та створювало умови для дискримінації за етнічною ознакою. Правовий механізм участі у виборах був сконструйований так, що лише представники трьох «конституційних народів» – босняків, хорватів і сербів – мали доступ до ключових посад у державі. Це прямо суперечить принципу рівності громадян перед законом та заборони дискримінації, як закріплено у статті 14 Європейської конвенції з прав людини та статті 1 Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації [14].

Варто зазначити, що виборчий процес 1996 року відзначався відсутністю сталої, незалежної та національно легітимної виборчої адміністрації. Повноваження з організації виборів здійснювалися Тимчасовою виборчою комісією ОБСЄ, що підривало засади національного суверенітету та самоврядності. Усі спірні питання вирішувалися органами, не підзвітними громадянам Боснії і Герцеговини, що також не відповідає загальноприйнятим демократичним стандартам.

Враховуючи окреслені виклики, що постали перед Боснією і Герцеговиною у процесі організації виборів після завершення воєнного конфлікту, доцільним є звернення до цього досвіду з метою його адаптації до українського контексту.

У рамках відновлення публічної влади після завершення воєнного конфлікту Україна зіштовхнеться з низкою викликів, характерних для постконфліктних держав, зокрема тих, які виникли у Боснії і Герцеговині після 1996 року. Питання організації виборчого процесу в таких умовах виходить з межі технічної процедури волевиявлення громадян і набуває конституційно-правового

виміру. Передусім це пов'язано з необхідністю визначення моделей представництва в умовах політичної фрагментації, різного ступеня інтегрованості територій, що були під окупацією, та наявності глибоких соціальних і правових розривів, зумовлених війною.

Як свідчить приклад Боснії і Герцеговини, намагання забезпечити одночасно стабільність і репрезентативність у виборчій системі шляхом жорсткої етнополітичної інституціоналізації призвело до створення надмірно складної структури управління, у межах якої забезпечення реального демократичного змагального процесу виявилось ускладненим. У випадку України зберігається ризик правового закріплення тимчасових моделей політичної організації, які можуть у подальшому суперечити принципу уніфікованого підходу до конституційного устрою. Це, зокрема, стосується можливої неспівмірності у реалізації виборчих прав на територіях, які підлягатимуть реінтеграції, або ж надмірної децентралізації у формі спеціальних режимів політичного управління.

Крім того, суттєвим викликом стане потреба забезпечення нормативної єдності в застосуванні виборчого законодавства та створення належних процедурних гарантій реалізації активного і пасивного виборчого права у всіх регіонах держави. Досвід Боснії і Герцеговини демонструє, що без належного правового регулювання питання репрезентації, участі переміщених осіб у виборах та встанов-

лення справедливого балансу між гарантіями меншостей і єдністю держави можуть стати джерелом довгострокової політичної дестабілізації. Особливої уваги потребуватиме питання врегулювання статусу політичних партій, що діяли або виникли на тимчасово окупованих територіях, порядок їх участі у виборчому процесі, а також встановлення обмежень для осіб, причетних до колабораціонізму чи участі в незаконних збройних формуваннях.

Висновок. Дослідження організації виборчого процесу в післявоєнний період Боснії та Герцеговини показує важливість балансування між правовими, політичними та етнополітичними чинниками для забезпечення стабільності держави. Дейтонські угоди, що стали основою для формування виборчої системи, значною мірою визначили політичну архітектуру країни, де етнічні інтереси впливають на виборчі механізми, а міжнародне посередництво сприяє демократичному волевиявленню.

Однак, у контексті можливості адаптації досвіду Боснії та Герцеговини для України можна зробити висновок, що врахування етнополітичних аспектів та інституціоналізація міжнародного посередництва можуть бути корисними для організації виборчого процесу в умовах постконфліктного відновлення. Важливим є пошук збалансованих механізмів, що дозволяють уникнути затягування політичного процесу та забезпечити стійкість внутрішніх інститутів без надмірної залежності від зовнішніх сил.

ЛІТЕРАТУРА

- Contributors to Wikimedia projects. Constitution of Bosnia and Herzegovina - Wikisource, the free online library. *Wikisource, the free library*. URL: https://en.wikisource.org/wiki/Constitution_of_Bosnia_and_Herzegovina
- Holinka P. *Digitální repozitář UK*. URL: <https://dspace.cuni.cz/bitstream/handle/20.500.11956/127036/130304605.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.
- Каравайцева О. Виборча система постконфліктної Боснії і Герцеговини. *Актуальні проблеми політики*. 2015. № 54. С. 154.
- Bosnia and Herzegovina: OSCE Election Assessment Team (1996) –. *ACE Electoral Knowledge Network* URL: https://aceproject.org/ero-en/topics/voter-registration/vry_bos1.pdf/view.
- OSCE Mission to Bosnia and Herzegovina. Provisional Election Commission. Rules and Regulations. 1996. Sarajevo. Partial Decision U 5/98 I of 29 and 30 January 2000. Službeni glasnik BiH. No 23/00 URL: <http://www.ccbh.ba/eng/odluke/index.php?src=2>
- Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE). Bosnia and Herzegovina Elections 1996: OSCE Final Report. Vienna, 1996.
- HUDOC - European Court of Human Rights. *HUDOC - European Court of Human Rights*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22item_id%22%3A%22001-96491%22%7D.
- HUDOC - European Court of Human Rights. *HUDOC - European Court of Human Rights*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22item_id%22%3A%22002-9578%22%7D.
- HUDOC - European Court of Human Rights. *HUDOC - European Court of Human Rights*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22item_id%22%3A%22002-11085%22%7D.
- Elections in Bosnia and Herzegovina. *Organization for Security and Co-operation in Europe | OSCE*. URL: <https://www.osce.org/odihr/elections/bih>.
- Organization for Security and Co-operation in Europe | OSCE*. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/e/0/126173.pdf>.
- Загальна декларація прав людини, 1948. URL: <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights>
- Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.
- Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_105#Text.